

GELENEKSEL VE TAMAMLAYICI TIBBIN EĞİTİM VE UYGULAMA MERKEZLERİ

Ebru BASA*

Öz: Geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamalarının kapsama alanı son on yılda giderek genişlemiştir. Alanda kurulan dernekler, son on yıllık zaman dilimine tarihlenmektedir. Yakın zamana kadar dernekler aracılığıyla verilen eğitimler, mevzuatın yayımlanmasıyla birlikte kamu ve vakıf üniversitelerinde açılan geleneksel ve tamamlayıcı eğitim ve uygulama merkezleri tarafından da verilmeye, yine dernekler ya da bazı üniversiteler tarafından düzenlenen toplantılar söz konusu merkezlerde de gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu merkezlerin modern, bilimsel, ana akım tıbbın öğretildiği, üretildiği ve uygulandığı üniversitelerde peş peşe açılması geleneksel ve tamamlayıcı tıba bilimsel tıba denk akademik ve kurumsal bir kışve kazandırılmak istendiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar sözcükler: geleneksel tıp, tamamlayıcı tıp, ana akım tıp, uygulama merkezi, eğitim merkezi

Traditional and Complete Medical Education and Practice Centers

Abstract: The coverage of traditional and complementary medical practices has gradually expanded over the last decade. Associations founded in the area are dated to the last decade. Until recently, the trainings given through associations have been started to be realized by the associations or some universities, not only by the publication of the legislation but also by the traditional and complementary training and application centers in public and foundation universities. The fact that these centers are modern, scientific, and the mainstream medicine is taught, produced and practiced in succession, reveals that traditional and complementary medicine are intended to provide an academic and institutional guise equivalent to scientific medicine.

Key words: traditional medicine, complementary medicine, mainstream medicine, medical practice center, medical training center

*“Bilim bir tek buyruk tanır; bilime katkıda bulun”
(Galile'nin Yaşamı/Bertolt Brecht)¹*

Giriş

Ülkemizdeki geleneksel ve tamamlayıcı tıp savunucuları, sağlık alanında uluslararası düzeyde kabul görmüş, kanıta dayalı tek bir çalışmanın dâhi sunulamadığı onlarca konferans, sempozyum ve kongre düzenlemektedir. Bu kıskırtılmış bilimsel performans saplantısına rağmen, konunun temelindeki metodolojik sorun çözülemediği için geleneksel ve tamamlayıcı tıp, bir türlü ana akım tıp kulvarına yerleşememektedir. Ana akım tıp diğer tüm bilimsel disiplinler gibi, evrensel düzeyde kabul görmüş bilimsel yöntemin, araştırma tekniklerinin sistematik biçimde kullanıldığı; denetlenebilen, yinelenen, standardize edilebilen, geçerli ve güvenilir olan nesnel ve olgusal süreçlerle, birikerek ilerler ve kanıta dayalıdır. Oysa geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamalarının ortak özelliği, bilimsel dayanaklardan ve kuramdan yoksun olmasıdır. Geleneksel tıp, bilim dışı, farklı kültürlere özgü teori, inanış ve deneyimleri esas alan bilgi, beceri ve

uygulamaların toplamıdır. Öte yandan, malzeme-usulen dâhi olsa- bilimsellik çağrışımı yapan konvansiyonel formlarda ve mükerreren sunulduğunda, bu yapısal yoksunluk ve yetmezlik görece sillekleşebilmekte, bilimsel itibar gereksinimi tersine çevrilmiş mazruf-zarf diyalektiğinden devşirilmektedir. Bu nedenle, yalancıbilim (bir başka ifadeyle, sahtebilim) uygulamalarından birisidir. Ve dini bilgi ve standart dışı uygulamalardan da beslenmektedir (**Taneri 2017; İskit, 2017**).

Ülkemizde geleneksel ve tamamlayıcı tıbbın temelleri 1980'li yılların sonunda çeşitli dernekler tarafından başlatılan akupunktur eğitimleri ile atılmıştır. Bu doğrultuda, 1987 yılında Akupunktur Derneği kurulmuş, 1994 yılında ise Akupunktur Tedavi Yönetmeliği çıkarılmıştır (**Tütüncü, 2017**). Geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamaları özellikle 2000'li yıllarda yaygınlaşmış, bir başka ifadeyle, Adalet ve

*Dr., Pratisyen Hekim, Batıkent 4 Nolu Aile Sağlığı Merkezi

Geliş Tarihi / Received : 27.02.2018

Kabul Tarihi / Accepted : 25.03.2018

Kalkınma Partisi (AKP) hükümetleriyle birlikte giderek artan bir ivme kazanmıştır. Bir yandan bilimsel toplantı görünümünde çok sayıda toplantı düzenlenmiş, öte yandan, her bir uygulama alanında en az bir ve bazı uygulama alanlarında birden çok sayıda dernek açılmıştır. Örneğin, bu derneklerden bazıları kuruluş kronolojisiyle; Akupunktur ve Tamamlayıcı Tıp Derneği (2002), Medikal Ozon Derneği (2005), Homeopati Derneği (2008), Apiterapi Derneği (2010), Karyopraktik Derneği (2012), Bilimsel Proleterapi Derneği (2012), İntegratif Tıp Derneği (2013) ve Bilimsel Tamamlayıcı Tıp ve Regülasyon Derneği'dir (2016).

Son on yılda, geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamalarına dönük faaliyet gösteren dernekler ve üniversitelerin hemşirelik bölümleri tarafından, Sağlık Bakanlığı himayesinde "bilimsel" kongre ve sempozyumlar düzenlenmiştir. Eğilim böyle devam ederse sayılarının artacağı aşıkardır. Akupunktur ve tamamlayıcı tıp sempozyumları ve kongreleri, integratif tıp kongreleri, proleterapi sempozyumları, homeopati konferansları, medikal ozon kongre ve sempozyumları, apiterapi kongreleri, tamamlayıcı ve alternatif tıp uygulamaları kongreleri, tamamlayıcı terapiler ve destekleyici bakım uygulamaları sempozyumu, İbni Sina geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamaları sempozyumu, uluslararası regülasyon tıbbi ve koruyucu hekimlikte tanı ve tedavi yöntemleri kongreleri, kupa terapisi sempozyumları, Tıbb-ı Nebevi kongreleri bu toplantılara örnek olarak verilebilir. Özellikle kupa terapisi ya da hacamat doğrudan doğruya dinsel referanslarla özel olarak yüceltilen bir geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamasıdır. Bu konulara ilişkin iki sempozyumda bahsi geçen yöntemler "sünnet" olmaları gerekçesiyle önerilmiştir. Çukurova Üniversitesi Rektörlüğü, Tıbb-ı Nebevi Derneği ve Çukurova Kalkınma Ajansının ortaklığında, Çukurova Üniversitesi Kongre Merkezinde gerçekleştirilen Uluslararası İslam ve Tıp (Tıbb-ı Nebevi) Kongresi, dönemin Başbakanı Ahmet Davutoğlu'nun eşi Sare Davutoğlu'nun "himayelerinde" açılmış, Kongre'ye ney dinletisinin ardından, Kuran okunarak başlanmıştır. Kongrede İslam dini buyruklarının akıl ve bilimle çelişmediği, "Peygamber Tıbbi" konusunun akademik biçimde tartışılması gerektiği özel olarak vurgulanmıştır. Sare Davutoğlu, Sempozyum'da yaptığı konuşmada, Peygamberin sağlıklı yaşam doğrultusundaki önerilerinin akademik bir çerçevede ele alınması gerektiğini belirtmiştir (**Milliyet Gazetesi, 2015**).

Sağlık Bakanlığı (SB) bünyesinde 2011 yılında Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Daire Başkanlığı kurulmuştur. Yine SB tarafından 7-8 Mart

2014 tarihinde düzenlenen "Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamalarına Uluslararası Bakış Konferansı" bu yöntemlerin yaşama geçirilmesindeki önemli mekanizmalar olmuştur. Özellikle Konferans'ın sonuç bildirisi geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamaları konusunda kamu sağlık otoritesinin tutum ve strateji belgesi niteliğindedir. Dönemin Sağlık Bakanı Mehmet Müezzinoğlu'nun konferanstaki konuşmasında SB'nin konu hakkındaki sözlerinde daha sonra izlenecek tutundurma stratejisinin ipuçlarına rastlamak mümkündür: "...Ne yazık ki konunun uzmanı olmayan kişilerin etkisinde, bu tedavi yöntemleri, modern tıba karşı bir seçenek gibi sunulmaktadır. Bilimsel içeriği henüz tam olarak kanıtlanmamış, kanıta dayalı olmayan uygulamalar, insanlarımızın ölümüne, sakatlanmasına neden olmaktadır." (**Sağlık Bakanlığı, 2014a**).

Bu Konferans'ın ardından yaklaşık yedi ay sonra da "Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği" 27 Ekim 2014 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu Yönetmeliğe göre, Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Eğitim Merkezi (GETATEM) ve Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulama Merkezleri (GETATUM) ayrı ayrı tanımlanmıştır. Yönetmeliğe göre, eğitim merkezi, Bakanlıkça eğitim için yetkilendirilmiş uygulama merkezleridir. Uygulama merkezi ise ilgili alanda sertifikası bulunan tabip ve/veya diş tabibi sorumluluğunda ve bu Yönetmelik'te belirlenen uygulamaları yapmak üzere, eğitim ve araştırma hastanesi ve tıp fakültesi veya diş hekimliği fakültesi sağlık uygulama ve araştırma merkezi bünyesinde kurulan ve Bakanlıkça yetkilendirilmesi halinde eğitim verilebilecek merkezlerdir (**Sağlık Bakanlığı, 2014b**). Yönetmeliğin yayımlanmasının hemen ardından, ilk olarak 22 Ocak 2015 tarihinde Atatürk Üniversitesi'nde Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Eğitim Merkezi (GETATEM) açılmıştır. Daha sonra, kamu ve vakıf üniversitelerinde de geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulama ve eğitim merkezlerinin açılması hızla artmıştır. Şu anda mevcut merkezlerin üçte biri ise 2015 yılında açılmıştır. Onbir farklı ilde 15'i kamu, üçü vakıf üniversitelerinde olmak üzere, 18 GETATEM bulunmaktadır. Merkezlerin beşi İstanbul'da, üçü Ankara'dadır. Bu merkezlerde -mevzuatta tanımlı bulunan 15 uygulamadan- eğitimi verilmekte olan 14 uygulama; kupa terapisi, sülük, akupunktur, ozon, mezoterapi, hipnoz, fitoterapi, proleterapi, apiterapi, osteopati, homeopati, refleksoloji, müzik terapisi ve larva terapileridir. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi'nde ve Bağcılar Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nde bu uygulamaların tümünün eğitimi verilirken, Cumhuriyet, Ege, Gülhane ve Bezmialem üniversitelerinde ise sadece birinin eğitimi yapılmaktadır (Tablo 1).

Tablo 1. Kamu ve vakıf üniversite hastanelerinde ve sağlık bilimleri üniversitesi ile afilliye eğitim ve araştırma hastanelerinde yer alan geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamaları eğitim merkezleri

Kurumlar	Kupa terapisi	Sülük	Aku-punktur	Ozon	Mezo-terapi	Hip-noz	Fitoterapi	Proleterapi	Apiterapi	Osteopati	Homeopati	Refleksoloji	Müzik Terapi	Larva	Kuruluş Tarihi
Kamu Üniversiteleri															
Adnan Menderes Üniversitesi GETAT EM						*									10.05.2017
Atatürk Üniversitesi GETAT EM			*			*									22.01.2015
Cumhuriyet Üniversitesi GETAT EM			*												10.10.2015
Ege Üniversitesi GETAT EM							*								22.04.2016
Gazi Üniversitesi GETAT EM	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	16.06.2015
İnönü Üniversitesi GETAT EM	*	*	*												05.09.2017
Necmettin Erbakan Üniversitesi GETAT EM	*		*	*		*	*	*	*	*					07.06.2017
SBÜ Antalya EAH GETAT EM	*		*			*	*	*	*	*	*	*	*	*	16.06.2016
SBÜ Bağcılar EAH GETAT EM	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	16.06.2016
SBÜ Gülhane EAH GETAT EM	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	16.06.2016
SBÜ Kayseri EAH GETAT EM	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	16.06.2016
SBÜ Keçiören EAH GETAT EM	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	16.06.2016
SBÜ Sakarya Üniversitesi Sakarya EAH GETAT EM	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	16.06.2016
SBÜ Ümraniye EAH GETAT EM	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	16.06.2016
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi GETAT EM	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	16.06.2015
Vakıf Üniversiteleri															
Bezmialem Vakıf Üniversitesi GETAT EM							*								16.10.2015
Medipol Üniversitesi GETAT EM	*		*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	10.10.2015
Yeditepe Üniversitesi GETAT EM			*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	03.07.2017

*GETAT UMI: Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Uygulama Merkezi

**SBÜ: Sağlık Bilimleri Üniversitesi

Tablo 2. Kamu ve vakıf üniversite hastanelerinde ve sağlık bilimleri üniversitesiyle afilliye eğitim ve araştırma hastanelerinde yer alan geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamaları

Kurumlar	Kupa terapisi	Sülük	Akupunktur	Ozon	Mezoterapi	Hipnoz	Fitoterapi	Proloterapi	Apiterapi	Osteopati	Homeopati	Refleksoloji	Müzik Terapi	Larva	Kuruluş Tarihleri
Kamu Üniversiteleri															
Adnan Menderes Üniversitesi GETAT UM						*									10.05.2017
Atatürk Üniversitesi GETAT UM			*			*									22.01.2015
Balikesir Üniversitesi GETAT UM			*												16.06.2015
Başkent Üniversitesi GETAT UM			*												22.01.2015
Cumhuriyet Üniversitesi GETAT UM			*				*								16.10.2015
Ege Üniversitesi GETAT UM			*												22.04.2016
Fırat Üniversitesi GETAT UM			*												16.06.2015
Gazi Üniversitesi GETAT UM			*												16.06.2015
Hacettepe Üniversitesi GETAT UM			*												22.04.2016
Harran Üniversitesi GETAT UM			*												11.05.2017
İnönü Üniversitesi GETAT UM	*	*	*												05.09.2017
Necmettin Erbakan Üniversitesi GETAT UM			*					*							07.12.2016
SBÜ Aksaray EAH GETAT UM	*		*	*											28.12.2017
SBÜ Ankara EAH GETAT UM	*		*												10.05.2017
SBÜ Antalya EAH GETAT UM			*												07.12.2016
SBÜ Bağcılar EAH GETAT UM	*		*	*											16.10.2015
SBÜ Bozoyak EAH GETAT UM			*												22.01.2015
SBÜ Elazığ EAH GETAT UM	*		*												22.04.2016
SBÜ Gaziler EAH GETAT UM			*	*				*							05.09.2017
SBÜ Gülhane EAH GETAT UM			*					*							07.12.2016
SBÜ Karabük EAH GETAT UM	*		*			*	*								10.05.2017
SBÜ Katip Çelebi Atatürk EAH GETAT UM			*												16.10.2015
SBÜ Kayseri EAH GETAT UM	*	*	*	*											16.10.2015
SBÜ Keçiören EAH GETAT UM	*		*												10.05.2017
SBÜ Ömer Halisdemir EAH GETAT UM	*	*	*												10.05.2017
SBÜ Sakarya EAH GETAT UM	*		*												07.12.2016
SBÜ Şişli EAH GETAT UM				*											28.12.2017
SBÜ Ümraniye EAH GETAT UM	*		*												07.12.2016
SBÜ Zekai Tahir Burak EAH GETAT UM	*		*				*								05.09.2017
SBÜ Zübeyde Hanım EAH GETAT UM	*		*	*	*										28.12.2017
Selçuk Üniversitesi EAH GETAT UM			*			*									10.05.2017
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi GETAT UM	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	16.06.2015
Vakıf Üniversiteleri															
Bezmiâlem Üniversitesi GETAT UM			*			*	*								16.10.2015
Biruni Üniversitesi GETAT UM	*	*	*	*	*			*							28.12.2017
Medipol Üniversitesi GETAT UM	*	*	*	*				*	*		*		*		16.10.2015
Yeditepe Üniversitesi GETAT UM			*												10.05.2017

*GETAT UM: Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Uygulama Merkezi

**SBÜ: Sağlık Bilimleri Üniversitesi

Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulama Merkezleri (GETATUM) ise 15 farklı ilde 34'ü kamuda, 4'ü vakıf üniversitelerinde olmak üzere, toplam 38 adettir. İlk uygulama merkezleri 22 Ocak 2015 tarihinde Atatürk Üniversitesi (Erzurum), Cumhuriyet Üniversitesi (Sivas), Bozyaka Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nde (İzmir) açılırken, geri kalan merkezlerin yaklaşık olarak yarısı da yine 2015 yılı içinde açılmıştır. Yıldırım Beyazıt Üniversitesinde 14 alanın tamamında uygulama gerçekleştirilirken, Medipol ve Biruni üniversitelerinde altı alanda, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Etilik Zübeyde Hanım Hastanesi'nde ve Karabük Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nde dört alanda uygulama yapılmaktadır (Tablo 2). Görünen o ki Yıldırım Beyazıt Üniversitesi şu anda geleneksel ve tamamlayıcı tıp alanındaki 14 alanın tümünün hem eğitimini hem de uygulamalarını yapan tek kurumdur.

Bu merkezlerin açılması ve hızla yaygınlaşmasıyla birlikte, o tarihe kadar kimi dernekler bünyesinde yürütülen uygulamalar bilimsel tıbbın üretildiği ve uygulandığı merkezlere entegre edilerek, eşdeğer bir akademik ve kurumsal kimlik kazanmalarının da önü açılmıştır. Böyle giderse, AKP'nin sağlık alanında devam edegelen piyasalaşma uygulamalarıyla eşzamanlı olarak bu kurumların sayısı daha da artacak ve bilim dışı uygulamalar sağlık alanında giderek başat hale gelecektir. AKP hükümetleri aracılığıyla toplumsal yaşam dinsel referanslarla düzenlenirken, sağlık alanı da dinselleşmeden giderek artan oranda payını almaktadır. Sosyal hizmetlerin manevi bakımla ikame edilerek hastanelerde din psikologlarının istihdam edilmeye başlanması, "dini" terapi ve "manevi bakım"ın sağlık hizmetleri sınıfından sayılması, sığınma evlerinde "vaize"lerin görev yapmaya başlaması, en az üç çocuk söyleminde ifade bulan pronatalizm ve kürtaj karşıtlığında ifade bulan biyoiktidar politikası, helal kan, helal süt ve kemik iliği bankası kurulması girişimi ve helal ilaç tartışması, helal akreditasyon kurumunun açılması, peygamberin sağlık tavsiyeleri için kongre düzenlenmesi sağlık alanındaki dinselleşmenin bir çırpıda sayılabilecek göstergeleri arasındadır. Yönetmeliğin yayınlanmasıyla birlikte kamu ve vakıf üniversitelerinde aralarında hacamat ve kupa terapisi gibi İslam dinine doğrudan refere edilen geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamalarından sorumlu merkezlerin açılması da sayılan göstergelere eklenebilir. Bu uygulamalarla, üniversiteler evrensel anlamda bilimsel bilginin üretildiği merkezler olması gerekirken, kanıta dayalı olmayan bilim dışı uygulamaların yuvalandığı odaklara dönüştürülmek istenmektedir. Geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamalarının bilimsel nitelikteki örgün tıp eğitimine modüle edilmesini sağlık alanındaki dinselleşmenin

bundan sonraki aşaması olarak tahmin etmek zor görünmemektedir.

Son söz

Günümüzde, ana akım tıbbın alternatifi olarak tutundurulmaya çalışılan geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamalarının giderek yaygınlaşmasında, bunların alıcı bulmasında ve eşzamanlı olarak bilimsel tıbbı, standart tanı ve tedavi rehberlerinde yer bulan kanıta dayalı uygulamalara duyulan güvenin sarsılmasında, dinselleşmenin olduğu kadar sağlık alanının piyasa tahakkümüne terkedilmesinin yarattığı niteliksizleşmenin payı da yabana atılmamalıdır. Modern tıp, geleneksel ve tamamlayıcı tıp yandaşları tarafından ilaç endüstrisine bağımlı olduğu, bilimsel üretimin ilaç tekelleri tarafından manipüle edilmesine izin verdiği gerekçesiyle eleştirilmekte, bütüncül (holistik), insancıl ve integratif olmamakla suçlanmakta, devasa bir pazar büyüklüğüne erişen geleneksel ve tamamlayıcı tıp endüstrisinin varlığı ise görmezden gelinmektedir. Modern tıp sistemli bir biçimde şeytanlaştırılmaktadır. Oysa milyarlarca dolarlık geleneksel ve tamamlayıcı tıp "piyasası"nın ideolojik manipülasyonunu, cüretkarlığını ve kara propagandasını görmemek mümkün değildir. Bu hegemonya kapitalizmin bir ürünüdür. Ana akım tıbbı yönlendiren bu saldırı AKP'nin ideolojik saplantıları ile ilişkili olup, parçası olduğu büyük fotoğraf ile birlikte değerlendirilmelidir.

Dipnot

1 Bertolt Brecht, Bütün Oyunları-5, Agora Kitaplığı, 2013.

Kaynaklar

İskit, A. (2017). *Bilime Karşı Yalancı Bilim (Pseudobilim) Örneği: Homeopati. İçinde: Tıbbın Alternatifi Olmaz! Geleneksel Alternatif ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları. TTB, Ankara. s.133-142.*

Milliyet Gazetesi. (2015). *Uluslararası İslam ve Tıp (Tıbb-i Nebevi) kongresi başladı. Erişim tarihi 20 Ocak 2018. http://www.milliyet.com.tr/uluslararasi-islam-ve-tip-tibb-i-nebevi-adana-yerelhaber-1001266/.*

Sağlık Bakanlığı (2014a). *Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamalarına Uluslararası Bakış Konferansı. Erişim tarihi 20 Ocak 2018. http://dosyamerkez.saglik.gov.tr/Eklenti/5934, geleneksel-tip-kitabipdf.pdf?0.*

Sağlık Bakanlığı (2014b). *Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği. 27 Ekim 2014 gün ve 29758 sayılı Resmî Gazete. Erişim tarihi 20 Ocak 2018. http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/10/20141027-3.htm.*

Taneri, P.E. (2017). *Geleneksel, Alternatif ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları. İçinde: Tıbbın Alternatifi Olmaz! Geleneksel Alternatif ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları. TTB, Ankara. s.55-98.*

Tütüncü, S. (2017) *Geleneksel, Alternatif ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamalarına Genel Bir Bakış. İçinde: Tıbbın Alternatifi Olmaz! Geleneksel Alternatif ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları. TTB, Ankara. s.11-54.*